

MAKTAB YOSHIGA YETGAN BOLALARDA NUTQ ETIKETI VA LINGVOPRAGMATIK MULOQOTNING SHAKLLANISHI

Shahnoza Nazarova

ToshDO'TAU tayanch doktoranti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada bog`cha yoshidan maktab yoshiga o`tgan bolalarda nutqiy etiket va pragmatik muloqotning shakllanishi, bunda, asosan, nimalarga e'tibor qaratish lozimligi, mutaxassislar va ota-onalarning vazifasi nimalardan iborat ekanligi, bolalarni jamiyatda o'z o'rnini topishida kattalarning yordami, asosiy jihatlar haqida fikr yuritiladi.*

Kalit so`zlar: *lingvistik tadqiqot, pragmatik xususiyat, bog`cha va maktab davri, o`quv vaziyati, maktab konteksti, nutqiy etiket, muloqot shakli, jamoada ishlash, dinamiklik ifodasi, ma'ruzachi va tinglovchi.*

Globalashuv davrida ilm-fan shiddat bilan rivojlanib bormoqda. Bu tilshunoslik sohasini ham chetlab o'tgani yo'q. Lingvistik tadqiqotlar soni ortib borishi bu sohada ham yangi tarmoqlarning paydo bo'lishiga sabab bo'lmoqda. Lingvopragmatika ana shunday tarmoqlardan biri hisoblanadi. Uning turli xususiyatlari, umuman, lingvopragmatikaning nutq va muloqot usuli bilan birga tadqiq qilish bir tomondan murakkab, ikkinchi tomondan esa qiziqarlidir. Bu maqolada esa bolalardagi nutq etiketining shakllanishi va ularning bog`cha yoshidan maktab yoshiga o'tish davridagi muloqot uslubining lingvopragmatik xususiyatlari haqida fikr yuritiladi.

Bog`chadan maktabga qadam qo`ygan bola, ayniqsa, muntazam ravishda yangi muloqot usullari va nutq etiketiga ko'proq moslashishga majbur bo'lishadi.

O'quv vaziyatidagi o'zaro ta'sir, tengdoshlar va o`zidagi o`zlashtirishni taqqoslash, savol-javob modeli yoki rollarni kommunikativ qabul qilish kabi ma'lum lingvistik harakat modellarini bolalar bog'chasidan maktab kontekstiga aylantirish uchun o`qituvchi va tarbiyachilarning roli ahamiyatlidir. Buning uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar, masalan lingvistik jihatdan boshqa odamlarga to'g'ri munosabatda bo'lish, tegishli vaziyatni hisobga olish, tegishli til resurslaridan foydalanish, suhbatni muvaffaqiyatli va til bilan birgalikda olib borish aktyorlik pragmatik-kommunikativ kompetentsiyalarning umumiy atamasi ostida birlashtirilgan xususiyatlarni ularda bosqichma-bosqich shakllantirib borish lozim, ya'ni:

birinchidan, bolalarni juftlikda yoki kichik guruhlarda ishlashga o`rgatish;
ikkinchidan, berilgan vazifani bajarishda jamoa bo`lib harakat qilishga undash;

uchinchidan, jamoa ishida har kimga alohida vazifa yuklash, mas'uliyat hissini uyg`otish, o`zaro yordam ko`nikmasini rivojlantirib borish;

Bolalarni murakkab va dinamiklikning ifodasi sifatida tushunish mumkin.

"Ma'ruzachi yoki tinglovchining ish faoliyatini talab va imkoniyatlarga moslashtirish kommunikativ vaziyat va o'z qobiliyatlari natijasidir" degan fikrni ilgari suradi. Bugungi kunga qadar maktabgacha va boshlang'ich maktabda tilni rivojlantirish jarayonlarini tadqiq qilishda pragmatik-kommunikativ kompetensiyalar kam e'tiborga olingan. Biroq bu fenomen har qadamda namoyon bo'ladi, ya'ni bolalarda biror narsaga egalik qilish, uni qo'lga kiritish istagi, unga baho berish kabi hollarda ulardagi lingvopragmatik xususiyatlar ko'zga tashlanadi. Pragmatik va kommunikativ kompetensiyalar va bolalar bog'chasida yoki boshlang'ich sinflarda o'rganish o'rtasidagi funksional bog'liqlik haqida ham ko'plab qarama-qarshi fikrlar va mavhumliklar mavjud.

Pragmatik kompetensiyalar asosiy diskursiv va semantik kompetensiyalar bilan birgalikda asosni tashkil qiladi. Maktab tilini o'zlashtirishda maktab tili nafaqat bunga xizmat qiladi, balki ijtimoiy birdamlikni yaratish va direktiv, tartibga solish va tashkiliy funksiyalarni tushunish, shuningdek, kognitiv jarayonlarni himoya qilish, natijada ta'lim tili bilan kesishadi. Ta'lim tili bilan kesishuv jarayonida kontseptuallashtirilgan kognitiv vosita, uning yordamida epistemik talablar o'zlashtiriladi va bu allaqachon maktabga kirish bosqichida maktab muvaffaqiyatining bashoratchisi sifatida muhokama qilingan.

Maktab yoshiga yetgan bolalardagi lingvopragmatik tadqiqoti til ko'nikmalarini egallash va kuzatish bo'yicha bo'ylama, miqdoriy va sifatli tadqiqotlar talablarini qondirish uchun boshlangan. Ular kontekst, muammoni topish va uni hal etishning o'zaro ta'siriga adolatli munosabatda bo'lishni anglatadi. Ayniqsa, pragmatik kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish bilan bog'liq holda, ilmiy bilimlarni egallashning boshlang'ich bosqichi (Ehlich va boshq. 2008, 23) deb taxmin qilish mumkin. Xulq-atvor namunalari o'zlashtirish bo'yicha bir qator tadqiqotlar, shuningdek, odatdagi pragmatik bo'lgan tadqiqotlar hali ham mavjud emas.

Pragmatik va kommunikativ ko'nikmalarni egallashda nimalarga e'tibor qaratish lozim? Pragmatik, kommunikativ ko'nikmalarga g'amxo'rlik qiluvchilar bilan almashish orqali erta erishiladi. Ular dastlab lingvistik harakat modellarini o'rganishni o'z ichiga oladi va tegishli lingvistik resurslar, tinglovchilarga yo'naltirish ko'nikmalarini egallash hamda g'amxo'rlik uchun mas'ul bo'lgan turli nuqtai nazarlarni taqdim etish bolalarga tanish bo'lgan formatlarda muloqotni davom ettirish shular jumlasidandir. Birinchi ta'lim muassasasiga kirgandan so'ng, malakalar talab qilinadi, ular yordamida lingvistik harakat shakllari va lingvistik vositalar tegishli ijtimoiy muhitga moslashtirilishi mumkin. Bola "savol-javob, so'rash, tasdiqlash" kabi oiladan tanish bo'lgan harakat namunalari yoki qarama-qarshilik, bilim yoki bilimsizlik, kim?/nima?/qachon? kabi savollarga javob berish yoki tasvirlarni tasvirlash

va talqin qilish orqali nutqiy ko'nikmalarini boyitib boradi. Bundan tashqari, kommunikativ ishlov berish uchun yangi talablar mavjud, ya'ni tengdoshlar, masalan "Yo'naltirish, taklif qilish, baholash, asoslash, tushuntirish va almashish rejalashtirish" singari nutqiy usullar yordamida boshqalar bilan erkin muloqot qilishga kirishadi. Bu va boshqa pragmatik kommunikativ qobiliyatlar, masalan, muzokaralar olib borish, idiomalarni tushunish, ulardan o'z o'rnida foydalanish, hazil, qochirim va o'yinlar, murakkab bilvosita so'zlarga javob berish, umumiy bilimlarni (presuppozitsiyani) hisobga olgan holda, bir vaqtda gapirishdan qochish, turli mavzularda suhbatni davom ettirish va mavjud suhbatga qo'shilish ko'plab maktabgacha yoshdagi bolalar tomonidan qo'llaniladi.

Olti yoshdan boshlab, o'yindan tashqarida ham ma'ruzachini o'zgartirish printsipidan tobora ko'proq foydalaniladi. Bunda bolaning muloqotga bo'lgan ehtiyojini qondirish va nutqini jamiyat normalariga mos ravishda ifodalash, atrofdagilarning faoliyatiga qo'shgan hissasini rag'batlantirish, unga shakl berishda ta'lim mutaxassislari va ota-onalarning qo'llab-quvvatlashi juda zarurdir. Ta'lim nutqining muayyan qoidalariga, shuningdek, o'qitish tiliga rioya qilish maktabga kirishda muhimroq bo'ladi.

O'qituvchilar bilan o'zaro hamkorlikda olingan vazifalarni belgilash va hal qilish kabi harakat shakllari endilikda anchayin yuzaga chiqq boshlaydi. Ba'zi pragmatik ko'nikmalar, masalan suhbatning ta'sir doirasi (shu jumladan istehzoli bayonotlarni tushunish va metaforalarni qo'llash) faqat keyinchalik boshlang'ich maktabda o'zlashtiriladi.

Pragmatik va kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishga kelsak, ilmiy bilimlarni olishning dastlabki bosqichidan boshlash mumkin, degan taxminlar ham yo'q emas, chunki harakat alomatlarini o'zlashtirish bo'yicha aniq tadqiqotlar yoki bolalarning odatiy pragmatik rivojlanishi bo'yicha tadqiqotlar hozircha mavjud emas.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Adams, C. (2002): Practitioner Review: The assessment of language pragmatics. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 43, 973-987.
2. Trautmann & Reich 2008, 43
3. Adams 2002, De Villiers 2004
4. Thurmann 2011, Redder 2013
5. Feilke 2012, Heppt 2012, Kotzerke va boshq. 2013, NEPS 2011
6. Albers 2009, Brede 2011, König 2006, Meng 2007
7. Meng 2007, Möller & Ritterfeld 2010, Spreen-Rauscher 2007
8. Trautmann va boshq. 2008, 42